

IRENEUSZ KAMIŃSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

irrrecek@tlen.pl

ORCID: orcid.org/0000-0002-2331-4569

ESCHATOLOGICZNE KONCEPCJE ANGIELSKIEGO PRZEBUDZENIA PARUZYJNEGO Z I POŁ. XIX W. OBECNE U IRWINGIAN (NOWOAPOSTOLIKÓW) I ICH WPŁYW NA DENOMINACJE EWANGELIKALNE

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2024.012>

Streszczenie

Artykuł omawia powstanie protestanckiego ruchu irwingian (zapoczątkowanego przez Edwarda Irvinga, 1792–1834 i Henrego Drummonda, 1786–1860), wywodzącego się z angielskiego przebudzenia parazyjnego z I poł. XIX wieku, gdzie w szczególny sposób akcentowano zagadnienia eschatologiczne. Irwingianie, zwani także nowoapostolikami, wypracowali szereg koncepcji eschatologicznych premillenarystycznych, które później przejęło szereg ruchów i denominacji protestanckich (ewangelikalnych), które także koncentrowały się na apokaliptyce i wyznaczały wiele dat końca świata. Szczególnie chodzi tu o ideę: „porwania świętych” przed Wielkim Uciskiem, niewidzialnej /duchowej i dwuetapowej paruzji oraz tzw. syjonizm chrześcijański. Z wykorzystaniem koncepcji irwingian powstał dyspensacjonalizm stworzony przez Johna Nelsona Darby’ego (1800–1882), który także współtworzył ruch braterski (wolnych chrześcijan). Te idee miały również duże znaczenie dla millerytów (stworzonych

w USA przez W. Millera, 1782–1849), którzy po 1844 roku (Wielkie Rozczarowanie) rozpadli się na różne kierunki adwentystów. W latach 70. XIX wieku niektóre z tych pomysłów premillenarystycznych zostały przejęte od adwentystów i odpowiednio zmodyfikowane przez ruch tzw. badaczy Pisma Świętego (ruch badacki), który zainicjował Ch. T. Russell (1852–1916). Główna część ruchu badackiego w 1931 roku przyjęła nazwę świadków Jehowy.

Słowa kluczowe: irwingianie, wniebowzięcie świętych, premillenaryzm, pretrybulacjonizm, niewidzialna / duchowa paruzja, syjonizm chrześcijański, dispensacjonalizm, adwentyści, badacze Pisma Świętego, świadkowie Jehowy.

*ESCHATOLOGICAL CONCEPTS OF THE ENGLISH PAROUSIA
AWAKENING OF THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY
SHARED BY THE IRVINGIANS (THE NEW APOSTOLICS)
AND THEIR INFLUENCE ON EVANGELICAL DENOMINATIONS*

Abstract

The article discusses the emergence of the Protestant Irvingian movement (started by E. Irving, 1792-1834 and H. Drummond, 1786-1860) which originated from the English parousia awakening of the first half of the 19th century where the eschatological issues were particularly emphasised. Irvingians, also known as New Apostolics, developed a number of premillenarian eschatological concepts which were later adopted by a number of Protestant (evangelical) movements and denominations that also focused on apocalypticism and set a number of end-of-the-world dates. In particular, the idea of: the “rapture of the saints” before the Great Tribulation, the invisible /spiritual and two-stage parousia, and so-called Christian Zionism. By using the Irvingian concepts dispensationalism was created by J. N. Darby (1800–1882) who also co-founded the Brethren (Free Christian) movement. These ideas were also significant for the Millerites (created in the U.S. by W. Miller, 1782–1849), who after 1844 (the Great Disappointment) splintered into various Adventist directions. In the 1870s some of these premillenarian ideas were taken over from the Adventists and modified accordingly by the movement of so-called Bible Students, initiated by Ch. T. Russell (1852–1916). The main part of the study movement in 1931 took the name Jehovah’s Witnesses.

Keywords: Irvingians, rapture of saints, premillenarism, pretribulationism, invisible / spiritual parousia, Christian Zionism, dispensationalism, Adventists, Bible Students, Jehovah’s witnesses

Po wygaszeniu pierwotnych dla części chrześcijaństwa tendencji millenarystycznych¹ – do czego głównie przyczyniła się amillenarystyczna teologia św. Augustyna z Hippony (354–430) – w XII wieku nastąpiło swoiste odnowienie podobnych tendencji millenarystycznych w postaci historycyzmu (historycyzm eschatologiczny). Głównym ideologiem tej tendencji był cysterski mnich Joachim z Fiore (zm. 1202), co następnie przejęły liczne sekty średniowieczne, a potem rozwijali wszyscy ojcowie protestantyzmu i inni późniejsi protestanci, także w XIX wieku. Dla tradycyjnego protestantyzmu typowe było historyczne odczytywanie księgi Apokalipsy św. Jana jako utworu, który opisuje przeszłość, ale także po części zawiera informacje o przyszłości. Nowatorskie jednak dla protestanckiej wersji historycyzmu było używanie tego systemu interpretacji Apokalipsy św. Jana jako narzędzia do bezpardonowej walki z Kościołem katolickim. Stosowali do tego m.in. bardzo wpływową tezę historycyzmu, która mówiła, iż to papież jest Antychrystem, zaś Kościół katolicki to apokaliptyczna Bestia z morza. Jednakże w I poł. XIX wieku powstała inna, nowatorska wykładnia, czyli interpretacja przyszłościowa (futyryzm eschatologiczny), która twierdziła, iż żadne z przepowiedzianych wydarzeń w Apokalipsie św. Jana (rozdz. 4), jeszcze się nie wydarzyły².

Na przełomie XVIII i XIX wieku narodziło się w Wielkiej Brytanii, na gruncie tamtejszego protestantyzmu, tzw. angielskie przebudzenie paruzyjne, które było ruchem odnowy wiary, modlitwy i moralności, które doprowadziło do wybuchu wzmożonego zainteresowania kwestiami eschatologicznymi. Fenomen takich emocjonalnych ruchów przebudzeniowych powraca falami na przestrzeni czasów co jakiś okres i jest charakterystyczne dla świata protestanckiego. Przebudzenie to zostało zainspirowane m.in. rewolucją francuską z 1789 r. Rozwijało się ono w I poł. XIX wieku, rozszerzając się na resztę Europy, a później także dotarło do USA, zaś swój szczyt osiągnęło w latach 20. i 30. XIX wieku. Najbardziej znani

¹ Millenaryzm to wiara w ustanowienie tysiącletniego Królestwa Bożego na ziemi (łac. *mille* – tysiąc). Pogląd przeciwny, negujący istnienie w przyszłości tysiącletniego Królestwa, to amillenaryzm. Millenaryzm zwany jest także czasami chiliazmem (grec. *chilia* – tysiąc). Zob. więcej: I. Kamiński, *Historia „końców świata” oraz przepowiednie. Apokaliptyka w datach, czyli kiedy koniec? (część pierwsza – do końca XII w.)*, Toruń 2020, s. 26–29.

² Obok (1) historyzmu i (2) futuryzmu eschatologicznego istnieją także inne szkoły interpretacyjne eschatologii chrześcijańskiej, np. (3) preteryzm (stoi na stanowisku, iż prorocтва eschatologiczne już się wypełniły), (4) idealizm (zwany uniwersalizmem eschatologicznym, interpretuje wydarzenia z Apokalipsy św. Jana, metaforycznie czy symbolicznie, i podnosi, iż księga ta nie odnosi się do rzeczywistych, konkretnych wydarzeń, ale stanowi pewną alegorię), (5) interpretacja midraszowa (gdzie w myśli żydowskiej prorocтво jest modelem cyklicznym, wielokrotnie powtarzającym się w historii, ale jednak zakończonym wydarzeniem ostatecznym), (6) eklektyzm eschatologiczny (wykorzystuje różne elementy pozostałych interpretacji eschatologicznych). Zob. więcej: I. Kamiński, *Historia „końców świata” oraz przepowiednie. Apokaliptyka w datach, czyli kiedy koniec? (część pierwsza – do końca XII w.)*, s. 29–53.

z XIX wiecznych futurystów to Edward Irving (Irwing 1792–1834) i Henry hr. Drummond (1786–1860) – obaj aktywni uczestnicy angielskiego ruchu paruzyjnego. Futuryzm eschatologiczny (millenaryzm przyszłościowy) dominującą pozycję w USA zajął po tamtejszej wojnie domowej (po 1865 roku). Ta forma millenaryzmu ostudziła zapał tych, którzy chcieliby utożsamić obecnie rządzących, czy też działające instytucje władzy z Antychrystem. Narodziny futuryzmu eschatologicznego związane są także z ideami i działalnością Johna Nelsona Darby’ego (1800–1882)³.

Na początku XIX wieku w Londynie i w Szkocji powstało szereg protestanckich ośrodków zajmujących się „badaniem Biblii”, które stawiały sobie za cel uzgodnienie „wspólnego wyznania wiary”. Był to swoisty ruch modlitewny w intencji odrodzenia mocy Ducha Świętego, który posiadał pewne silne zabarwienia eschatologiczne, co m.in. propagował duchowny anglikański pochodzenia amerykańsko-angielskiego James Haldane Stewart (1776–1854). Zjawisko to także było elementem angielskiego ruchu paruzyjnego z I poł. XIX wieku. Jedną z osób zainteresowaną tymi tendencjami był późniejszy twórca irwingianizmu (irvingian) i prekursor ruchu nowoapostolskiego (nowoapostolicy, zbory nowoapostolskie / Kościoły nowoapostolskie), a także pośredni prekursor ruchu zielonoświątkowego (charyzmatycznego)⁴, szkocki pastor presbiteriański – wspomniany – Edward Irving (1792–1834), który uchodził za wizjonera i mistyka. Jemu to – w dużej części – należy przypisać odnowę rozwoju premillenaryzmu⁵ w XIX wieku oraz rewolucję teologiczną w zakresie proroczych i apokaliptycznych spekulacji na temat wydarzeń eschatologicznych związanych z paruzją Jezusa Chrystusa, a szczególnie chodziło tu o:

- (1) teorię „porwania” (*rapture*), czyli wniebowzięcia wszystkich prawdziwie wierzących chrześcijan („uniesienia świętych”) z ciałem i duszą do nieba przed Wielkim Uciskiem, co oznaczało raptowne zniknięcie wybranych przez Boga osób w postrzeganiu reszty pozostałych na ziemi chrześcijan i innych ludzi;
- (2) co miało nastąpić jeszcze przed uciskiem (pretrybulacjonizm);

³ B. McGinn, *Antychryst. Dwa tysiące lat fascynacji człowieka złem*, Warszawa 1998, s. 324, 326.

⁴ <https://healingandrevival.com/BioElrving.htm> (22.12.2022).

⁵ Premillenaryzm jest wersją millenaryzmu, która głosi, iż przed (pre-) nastaniem Królestwa Bożego nastąpi paruzja Jezusa Chrystusa. Natomiast postmillenaryzm twierdzi, iż paruzja nastąpi dopiero po (post-) zakończeniu Królestwa Bożego. Millenaryzm pierwszej wersji – premillenaryzm oznacza wiarę w to, iż to Jezus Chrystus sam zapoczątkowuje Królestwo, zaś postmillenaryzm wymaga tego, że ludzie samodzielnie zbudują Królestwo. Obie wersje millenaryzmu nie są poglądem katolickim, który stoi na stanowisku amillenaryzmu (zaprzeczenie wszelkiego millenaryzmu), uznając, że to Kościół ziemski jest rodzącym się, urzeczywistniającym się Królestwem, zaś okres Tysiąclecia (Millenium), występujący literalnie w Apokalipsie św. Jana, należy traktować symbolicznie.

- (3) koncepcja dwu-etapowej paruzji Jezusa Chrystusa, co można też określić podwójną paruzją, gdzie Zbawiciel najpierw zstępuje, potem niejako wraca do Nieba, a następnie przychodzi ponownie;
- (4) gdzie pierwszy etap paruzji miał mieć charakter niewidzialny, duchowy (koncepcja niedostrzegalnej paruzji dla ludzi), a dopiero drugi widzialny;
- (5) a także konieczność przywrócenia królestwa czy państwa Izrael w Palestynie i odbudowania tamtejszej Świątyni Jerozolimskiej przed czasami ostatecznymi / końcem świata, co było prekursorskie wobec powstałej później doktryny tzw. chrześcijańskiego syjonizmu,
- (6) doktryna ta również oznaczała w zasadzie teologię rozbicia ludu Bożego na dwie oddzielne grupy zbawionych (czy raczej dwa ludy Boże, których obowiązują odmienne zasady i wymagania): chrześcijan zbawionych mocą Nowego Przymierza, czyli ofiarą Jezusa Chrystusa oraz żydów, którzy zbawienie mieli osiągnąć w ramach przymierza Starego Testamentu, czyli za pomocą prawa. Teologia ta – zwana też teologią podwójnego przymierza / dwóch przymierzy, oznaczała wiarę w istnienie dwu odrębnych przymierzy pomiędzy ludźmi a Bogiem – oddzielnych wobec żydów i chrześcijan, co także stało się później podstawą spójnej koncepcji teologiczno-eschatologicznej zwanej teorią dyspensacjonalizmu⁶.

Większość tych doktryn miała pochodzić z proroczych objawień i wizji, które miała otrzymywać M. MacDonald (1815–1840), jedna z uczennic Edwarda Irvinga. Te jego rewolucyjne koncepcje teologiczne (ówcześnie w zasadzie heretyckie nowinki na polu protestantyzmu) – również na temat Izraela – wywarły głęboki wpływ na wielu wpływowych protestanckich przywódców i polityków, zwłaszcza na Henry’ego Drummonda, początkowo anglikanina oraz Johna Nelsona Darby’ego (1800–1882), założyciela ruchu braterskiego (darbyści, bracia plymuccy, tzw. wolni chrześcijanie), który następnie pomysły Edwarda Irvinga twórczo rozwijał, a na ich bazie ostatecznie stworzył wspomniany dyspensacjonalizm.

Edward Irving działał dynamicznie w Szkocji i Anglii, a w oparciu o swoje poglądy millenarystyczne, zaczął głosić, że niebawem Jezus powróci na ziemię. Na te jego poglądy ogromny wpływ wywarła głośna hiszpańskojęzyczna praca jezuita o. Manuela da Lacunzy y Dias (1731–1801) *La Venida del Mesías en gloria y majestad*

⁶ Główną osią tej teologii dziejów jest założenie, iż Bóg dokonał podziału historii ludzkości – historii zbawienia – na kilka różniących się od siebie okresów (czy etapów, epok, er, modeli, eonów, ekonomii, dyspensacji – stąd nazwa). Dyspensacjonalizm głosi, iż Bóg w każdym z tych okresów, w odmienny sposób traktuje swoje stworzenie, prezentuje wobec człowieka odmienne wymagania, a także udziela ludziom stopniowo uzupełniających objawień, w zależności o jaki okres chodzi (inne wymagania oraz odrębne zasady – np. odmienne przymierza dla chrześcijan i żydów). Teologia dyspensacjonalistyczna wywiera znaczny wpływ na kształt eschatologii i buduje własną eschatologię, zwaną premillenaryzmem dyspensacjonalistycznym.

(Przyjście mesjasza w majestacie i chwale) z 1791 roku, którą wydał pod pseudonimem Juan Josafat Ben-Ezra (rzekomo nawrócony Żyd). Edward Irvinga od tego momentu pochłonęła całkowicie tematyka eschatologiczna; przetłumaczył to dzieło w 1826 roku na język angielski i wydał je, dodając do tłumaczenia swoją obszerną, ponad 200-stronicową przedmowę, w której z wielkim przekonaniem przedstawił autorskie, własne i unikalne prorocze spekulacje na temat końca świata, m.in.: przepowiedział rychłe odstępstwo chrześcijaństwa, późniejsze przywrócenie Żydów i w końcu szybki powrót Chrystusa. W 1828 roku napisał własne obszerne dzieło zatytułowane *The Last Days. A Discourse on the Evil Character of These Our Times, Proving Them to be The 'Perilous Times' and the 'Last Days'*, gdzie daje wyraz swemu mocnemu przekonaniu, że Jezus powróci jeszcze za jego życia, a pierwszy rozdział zatytułował: *Wprowadzenie, aby udowodnić, że czasy ostateczne i dni ostatnie Pisma Św. są zakończeniem niewoli żydowskiej i rozproszenia wśród pogan*. Swoje obliczenia oparł na biblijnym okresie prorockim 1260 dni-lat, które rozpoczynał w roku 532 n.e., co dawało 1792 roku, do czego dodawał jeszcze 30 lat (1290 dni-lat) i otrzymywał w ten sposób czas paruzji Chrystusa, którą przewidywał już od 1822/1823 roku ($532 + 1290 = 1822/1823$)⁷.

Kazania Edwarda Irvinga, dzięki jego charyzmie i urokowi osobistemu, osiągały wielką liczbę słuchaczy – szczególnie z bogatych kręgów londyńskiej arystokracji – a w 1827 roku nawet wybudowano specjalnie dla niego nowy kościół w Londynie. Był on osobą niezwykle sugestywną, porywającą i elokwentną, a jego nauczanie wywarło bardzo silny wpływ na działalność nie tylko darbystów (o czym już wspomniano), ale także: millerystów, adwentystów, badaczy Pisma Świętego (także wiec świadków Jehowy) i innych, czyli wszystkich protestanckich premilenarystów, którzy pojawili się później. Około 1830 roku został ekskomunikowany z Kościoła presbiteriańskiego, za traktat teologiczny, w którym rzekomo twierdził, że ludzka natura Jezusa Chrystusa była grzeszna. Drugim powodem ekskomunikacji było to, iż w jego parafii objawiło się zjawisko glosolalii (modlitwy różnymi nieznanymi językami). Już w latach 1830–1832 zaczął tworzyć swoją własną i niezależną organizację religijną o nazwie: Katolicki Kościół Apostolski (KKA)⁸. Jego dzieło popierał także londyński bankier i polityk oraz członek parlamentu brytyjskiego Henry Drummond, który także został ustanowiony jednym z ich dwunastu apostołów, a który łożył znaczne środki finansowe na tą denominację – można go nawet określić fundatorem KKA. Te dwie osoby uchodzą za twórców nowego wyznania (irvingianizmu, który przerodził się następnie w ruch neoirvingian zwany też ruchem nowoapostolskim). Przedwczesna śmierć Edwarda Irvinga

⁷ L. Żuk, *Chrześcijańskie sekty, herezje i Kościoły*, Wrocław 2002, s. 361; (tm), Irving Edward, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F. L. Cross, Warszawa 2004, t. I, s. 975–976; <https://www.stephensizer.com/articles/irving1.html> (04.04.2024).

⁸ A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, Warszawa 1980, s. 248; Z. Łyko, *Geneza współczesnego adwentyzmu*, Warszawa 1979, s. 154–155.

w 1834 roku podczas podróży ewangelizacyjnej po Szkocji, pozostawiła władzę w ich denominacji – KKA w rękach wspomnianego Henry’ego Drummonda. W jego londyńskim pałacu w Albury Park odbywały się coroczne, specjalne konferencje poświęcone prorocctwom związanym z paruzją Jezusa Chrystusa i końcem świata, na które zapraszał on przedstawicieli wielu wyznań protestanckich. Propagował także prorocki okres 2300 dni-lat, co oznaczało wieszczenie końca świata na 1843 rok. Podkreślał też destrukcyjne znaczenie Antychrysta, związanego z duchem apostazji i kreślił teorię rozwijającego się Antychrysta. Oczywiście papieństwo reprezentowało jedną z form Antychrysta, lecz jego inne przejawy można było – jego zdaniem – także odnaleźć w oficjalnych Kościołach protestanckich, zwłaszcza w Anglii i Szkocji, które miały porzucić pierwotną apostołską czystość. Wyróżnił potrójnego Antychrysta: papieskiego, protestanckiego oraz nadchodzącą trzecią jego formę: „mistrza niewiernej apostazji”, która niebawem narodzi się z dwóch poprzednich form. Te swoje poglądy przedstawił w książce z lat 1828–1829 pt. *Dialogues on Prophecy*, której był współautorem, a która zawierała także sprawozdania ze wspomnianych konferencji. Finansował również hojnie działalność ówczesnego angielskiego ruchu paruzyjnego, wspierał czasopisma i misjonarzy, a w 1854 roku zbudował w Albury dom modlitwy⁹.

Centralnym punktem nauczania irwingian, a potem również ruchu nowoapostolskiego oraz ich cechą charakterystyczną – poza eksponowaniem eschatologii – jest akcentowanie konieczności posiadania urzędu apostołskiego, a dokładniej kolegium dwunastu apostołów, czy raczej nowo-apostołów (neo-apostołów stąd nazwa nowoapostolicy), jako przewodników duchowych i zwierzchników Kościoła (istniał wśród nich także tzw. naczelny apostoł). Uważali, że ich apostołowie są odpowiednikami, kontynuatorami, następcami i dopełnieniem pierwszych apostołów – powołanych przez Jezusa Chrystusa, którzy działali u zarania Kościoła. Jednakże obecni apostołowie mieli być przeznaczeni do tego, aby zakończyć działalność Kościoła i przygotować go na apokalipsę oraz przeprowadzić przez trudne czasy paruzji Chrystusa, tak jak zadaniem pierwszych apostołów z Nowego Testamentu było budowanie fundamentów Kościoła. Irwingianie długo wierzyli, że mianowani spośród nich apostołowie nigdy nie umrą, ponieważ doczekają czasów paruzji Chrystusa. Uznawali również, iż Jezus Chrystus będzie mógł powrócić na ziemię dopiero wtedy, gdy Kościół osiągnie stan doskonały. Do tego podzielali przekonanie, że przywrócenie służby apostołskiej i samego urzędu apostoła jest konieczne do osiągnięcia tego idealnego stanu Kościoła. Twierdzili

⁹ B. McGinn, *Antychryst. Dwa tysiące lat fascynacji człowieka złem*, Warszawa 1998, s. 324; W. Bednarski, *Jak w Towarzystwie Strażnica ‘rodziła się’ koncepcja niewidzialnego przyjścia Chrystusa i nauka o roku 1914? Historia kształtowania się dwóch najważniejszych nauk świadków Jehowy oraz ich chronologii biblijnej*, Gdańsk 2020, s. 14,149; H. Heinz, *Wiara, władza, pycha. Kościół rzymskokatolicki w historii i prorocctwie*, Warszawa 2017, s. 122.

również, że Bóg ponownie w ich czasach ustanowił posługę apostołską, aby zgromadzić wszystkich chrześcijan na drugie przyjście Chrystusa. Inną ich cechą jest funkcjonowanie w schemacie „czterokrotnej posługi”: apostołów, proroków, ewangelistów i pastorów, co miało być potwierdzone przez List do Efezjan (4,11). Jak zatem widać, postrzegali swoich apostołów – jak wszystkie inne swoje wierzenia – także w ujęciu eschatologicznym.

Warto dodać, że Edward Irving był zwolennikiem charyzmatycznego przebudzenia wśród protestantów i animował „mówienie nieznanymi językami” (dar języków – *glosolalia* według Dz 2,4–18) wśród swoich stronników, a także w swoim nauczaniu akcentował różne zjawiska cudowne (np. mowę prorocką i uzdrawianie wiarą). Te praktyki były rozpowszechnione wśród pierwszych irwingian, jednak z czasem zanikły¹⁰.

Według Edwarda Irvinga, paruzja miała mieć charakter niewidzialny, czyli duchowy, przynajmniej w swojej pierwszej fazie, co było w zasadzie nowinką teologiczną – jak wspomniano. Henry Drummond – jego bliski współpracownik – także był gorliwym propagatorem idei niewidzialnej paruzji od 1828 roku, chociaż takie poglądy miał już wcześniej głosić w XVII wieku Izaak Newton (1642–1727)¹¹. Edward Irving szczególnie koncentrował się na dacie tego wydarzenia, która miała nadejść 14 lipca 1835 roku, jednak niektórzy podają, iż spodziewał się powrotu Jezusa już nawet w 1822/1823 roku (jak już wspomniano), potem w 1825 roku i w 1826 roku, a również od 1830 roku, a szczególnie w 1838 roku, a w końcu nauczał także o 1866 roku. Jego kontynuatorzy (zwani też neoirwingianami, nowoapostolikami) prorokowali o końcu świata, który miałby nadejść w 1864 roku oraz w 1866 roku. Inni twierdzą, iż przewidywali koniec świata w okresie lat 1864–1867. Jeszcze inni podają ogólnie, że sam Edward Irving i jego następcy podawali bardzo wiele dat nadchodzącego końca świata w przedziale lat 1835–1899¹². Podsumowując Edward. Irving i jego zwolennicy wyznaczali wiele

¹⁰ L. Żuk, dz. cyt., s. 343, 361; A. Tokarczyk, dz. cyt., s. 178.

¹¹ M. Ziółkowski, *Śmierć i sąd. Eschatologia tom 1*, Sandomierz 2015, s. 226; A. Tokarczyk, dz. cyt., s. 105; W. Bednarski, dz. cyt., s. 74–75, 149.

¹² C. Negru, *A History of the Apocalypse*, Raleigh 2018, s. 239–240, <https://books.google.pl/books?id=F5K4DwAAQBAJ&pg=PA466&dq=kirk+nelson+end+of+world+apocalypse> (2.02.2020); W. Bednarski, *J. A. Bengel – fałszywy prorok i prekursor Adwentystów Dnia Siódmego*, <https://www.apologetyka.info/inne-tematy/j-a-bengel-faszywy-prorok-i-prekursor-adwentystow-dnia-siodmego,1576.htm> (11.11.2023); tenże, *Jak w Towarzystwie Strażnica ‘rodziła się’ koncepcja niewidzialnego przyjścia Chrystusa i nauka o roku 1914? Historia kształtowania się dwóch najważniejszych nauk świadków Jehowy oraz ich chronologii biblijnej*, s. 72, 76, 149; A. Zwoliński, *Nowoapostolskie sekty*, w: *Encyklopedia końca świata*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009, s. 272; https://kikezekahulek.fandom.com/wiki/A_Világvégék_listája (29.09.2020); <http://www.sullivan-county.com/news/mine/jazz.htm> (29.09.2020); A. Tokarczyk, *Koniec świata*, w: *Adwentyzm. Mały słownik*, red. A. Tokarczyk, Warszawa 2009, s. 87; A. Tokarczyk, *Czterech jeźdźców Apokalipsy*, s. 53; <http://rodzinakatolicka.pl/rozdzial-drugi-znaki-konca-swiata-cz-1/> (08.08.2020); M. Ziółkowski, *Koniec świata. Eschatologia tom 3*, s. 29; J. Katschthaler, *Theologia dogmatica*

lat końca świata: 1822/1823, 1825, 1826, od 1830, 14 lipca 1835, 1838, 1864, w latach 1864-1867 i 1866 oraz od 1835 do 1899 roku.

Sekwencja wydarzeń eschatologicznych według nich miałyby wyglądać następująco (oczywiście będą występować drobne różnice w zależności od poszczególnych ich odłamów):

- (1) niebawem powróci Jezus Chrystus – Pan Drugiego Adwentu, ale będzie to powrót w postaci niewidzialnej dla oczu ludzkich, czyli nastąpi to w formie duchowej;
- (2) przychodząc na świat Jezus ożywi wszystkich zmarłych sprawiedliwych – zmartwychwstanie świętych Pańskich;
- (3) po zmartwychwstaniu Jezus pochwyci, przeniesie wszystkich sprawiedliwych, zarówno tych, którzy zmartwychwstali oraz tych żyjących sprawiedliwych w chwili paruzji Jezusa (zostaną „porwani – wniebowzięci”), na swą Ucztę Weselną, która będzie się odbywać w miejscu odosobnionym; fakt i moment „przeniesienia / porwania świętych” będzie dla wszystkich ludzi widzialny (w odróżnieniu od samej paruzji Jezusa, która ma być niewidzialna);
- (4) po pochwyceniu świętych nastąpi na ziemi okres Wielkiego Ucisku, który będzie polegał na prześladowaniu i cierpieniu osób pozostawionych na ziemi, a zatem jest to koncepcja pretrybulacjonistyczna;
- (5) wraz z orszakiem weselnym – uczestnikami Uczty Weselnej – Jezus powróci po raz drugi na ziemię, a tym razem będzie to powrót widzialny i będą Mu towarzyszyć wszyscy święci;
- (6) po powrocie na ziemię Jezus rozpocznie na niej swoje rządy w ramach Tysiącletniego Królestwa Bożego, jednak to Królestwo i Jego rządy nie będą miały charakteru politycznego, lecz religijny (w odróżnieniu np. od

catholica, Ratyzbona 1888, t. 4, s. 421, <https://books.google.pl/books?id=0dJAAAAAYAAJ&pg=PA421&dq=Braunbon+1711&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwinxcrystj1AhXjkYsKHIZAqAQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q=Braunbon%201711&f=false> (21.10.2021); H. Hurter, *Compendium theologiae dogmaticae in usum studiosorum theologiae*, Oeniponte 1900, t. III, s. 649, <https://archive.org/details/theologiaedogmat19033hurt/page/648/mode/2up?view=theater> (22.11.2022); W. Bednarski, *Kalendarium wydarzeń i oczekiwań*, w: *Jak w Towarzystwie Strażnica 'rodziła się' koncepcja niewidzialnego przyjścia Chrystusa i nauka o roku 1914*, <https://piotrandryszczak.pl/narodziny1914/narodziny-1914-23.html> (22.12.2022); <http://www.sullivan-county.com/nf0/y2k/ccon.htm> (29.09.2020); *Czy apostołowie zapowiadali datę powtórnego przyjścia Chrystusa?*, „Słowo Nadziei” 1993, nr 23, http://www.sn.org.pl/files/sn/SN_23_Kiedy_powroci_Jezus.pdf (18.08.2020); http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_voorspellingen_van_het_einde_van_de_wereld (20.04.2013); <http://nederlands.skepdic.com/doemvoorspellingen.htm> (29.09.2020); K. Czaykowski, *Koniec wojny, koniec świata i złote czasy proroków*, „Przegląd Powszechny” 1916, nr 131, s. 200, <http://docplayer.pl/42177879-Moskwa-ustep-z-wiekszej-calosci-i-finno-slowianie.html> (21.10.2021).

- pewnej denominacji badaczy Pisma Świętego zwanych epifanistami, którzy zapowiadają rządy Jezusa o charakterze politycznym);
- (7) po zakończeniu tysiąclecia – Wielkiego Millenium, albo pod jego koniec, uwolniony z więzienia Szatan podejmie walkę z Jezusem i jego świętymi mieszkającymi w tym Królestwie;
 - (8) po zakończeniu Tysiąclecia Jezus ożywi także zmarłych grzeszników, co będzie nazwane „drugim zmartwychwstaniem”, czyli zmartwychwstaniem niesprawiedliwych, a po obezwładnieniu – pokonaniu Szatana Jezus przeprowadzi Sąd Ostateczny;
 - (9) Jezus następnie raz na zawsze unicestwi Szatana oraz wszystkich niesprawiedliwych, czyli grzeszników, a będzie to po prostu jednorazowy akt anihilacji (zniszczenia); Jezus także zniszczy śmierć oraz ustanowi „Nowe Niebo i Nową Ziemię”, „gdzie będzie mieszkała sprawiedliwość” – to wszystko będzie finałem ludzkości¹³.

Zatem mamy tu do czynienia z koncepcją niewidzialnej paruzji Jezusa na ziemię, przynajmniej w jej pierwszej fazie. Dla żyjących ludzi, jako pierwsze widzialne zdarzenie – z całej sekwencji apokaliptycznych wydarzeń – będzie zmartwychwstanie umarłych sprawiedliwych, albo zabranie (zniknięcie, przeniesienie, uniesienie, porwanie, wniebowzięcie) sprawiedliwych żyjących na Uczcie Weselną, a potem do Tysiącletniego Królestwa, które będzie umiejscowione na ziemi. Warto jednak zauważyć, iż irwingianie głosząc niewidzialną paruzję Jezusa, byli inspiracją dla badaczy Pisma Świętego i świadków Jehowy, czego nie podzielały różne odłamy adwentystów, które nauczają o paruzji widzialnej.

Większość denominacji wywodzących się z nauczania i działalności Edwarda Irvinga przyjęła pewne powierzchowne elementy zaczerpnięte od Kościoła anglikańskiego, które posiadały rysy katolickie (anglikatolicyzm, zwany Kościołem Wysokim – *High Church*). Stąd też pojawiało się określenie „katolicki” w nazwie tych denominacji. Szczególnie ich liturgia opiera się o tradycje anglikańskie, katolickie, a nawet greckie (prawosławne), dlatego używali podczas nabożeństw świec, kadzideł, szat liturgicznych, wody święconej itd. Posiadali także kalendarz liturgiczny i obchodzili pewne tradycyjne święta: Wielkanoc, Boże Narodzenie, Wniebowstąpienie, Zielone Świątki oraz akcentowali obrzęd komunii i uznawali luterzańską naukę o konsubstancjacji. Uznawali też trzy sakramenty: chrzest św., komunię św. i pieczęć św. – zesłanie Ducha Świętego (bierzmowanie). Jednakże trudno nazwać ich katolikami, ponieważ ich wierzenia – poza powierzchownymi elementami – nadal pozostawały w swej istocie protestanckie. Ich obecnie istniejące denominacje postrzegają się zazwyczaj jako „Kościół ostateczny”, czyli za odnowioną wspólnotę uczniów Chrystusa z początków chrześcijaństwa, która

¹³ A. Tokarczyk, *Czterech jeźdźców Apokalipsy*, s. 105-106; tenże, *Trzydzieści wyznań*, s. 178-179.

jednak istnieje w czasach ostatecznych. Uważają siebie za jedyne wybrane przez Boga grupy chrześcijan (jedynozbawcze – podobnie jak niektórzy adwentyści i badacze Pisma Świętego) i dlatego odcinają się od innych denominacji protestanckich¹⁴. Jest to wyraźny wskaźnik tendencji sekciarskich. Jednakże wierzą w istnienie Trójcy Świętej, nie stosują żadnych praktyk dietetyczno-żywnościowych (jak np. adwentyści) i wolno im palić tytoń oraz spożywać alkohol. Nie praktykują także obecnie „mówienia nieznanymi językami” (*glosolia*)¹⁵. W każdym razie, można stwierdzić, iż wszystkie grupy i sekty wywodzące się od Edwarda Irvinga (irwingianie i neoirwingianie – nowoapostolicy, zwane też wspólnotami apostołskimi), nadal zapowiadają bliski powrót Chrystusa na ziemię, posiadają zatem wyraźny charakter eschatologiczny i dodatkowo podkreślają w swojej apokalipcie jednoznacznie wyraźny millenaryzm¹⁶. Wszystkich zwolenników ruchu nowoapostolskiego (neoirwingian) szacuje się dziś na około szesnaście milionów osób w różnych grupach wyznaniowych.

Pierwotną denominacją irwingianizmu był Katolicki Kościół Apostolski (*Catholic Apostolic Church* – CAC; znany również jako Kościół irwingiański; Kościół Irvinga; Kościół Katolicko-Apostolski), który powstał w 1830 roku, a założony został przez samego Edwarda Irvinga. W latach 1831–1835 kształtował się wewnętrzny ustrój denominacji. Na jej czele stanęło kolegium dwunastu apostołów, których wybrał Henry Drummond spośród swoich zwolenników, już po śmierci Edwarda Irvinga. Pierwszym (naczelnym) apostołem nowej denominacji został mianowany John Bate Cardale (1802–1877). Zatem pierwsza wspólnota irwingian powstała w 1830 roku, a kolegium dwunastu apostołów ukonstytuowało się w 1835 roku. Jak wszyscy irwingianie akcentowali szybki powrót Chrystusa na ziemię i bliski koniec świata. Praktykowali „mówienie językami” (*glosolalię*), uzdrawianie duchowe i inne zachowania charyzmatyczne. Swoje obrzędy opierali na wzorcach liturgii katolickiej. Pierwotnie uznawali także siedem sakramentów (np. uznawano chrzest dzieci przez polanie, a także realną obecność Chrystusa w Eucharystii, a ich duchowni chodzili w specjalnych szatach liturgicznych). Wierzyli, że w ich najwyższych przywódcach – zwanych apostołami, którzy mieli być fundamentem ich denominacji – objawia się Chrystus, a chodziło dokładnie o to, że jest On obecny w ich urzędzie apostołskim, kierując światem oraz ich denominacją, co konkretnie dokonywać się miało poprzez decyzje tego dwunastoosobowego kolegium. Zatem charakter funkcji tych liderów-apostołów był ściśle eschatologiczny. Od 1836 roku wysyłali specjalne pisma-świadectwa – przesłania (zwane *testimonium*) do wszystkich przywódców religijnych i państwowych, w których znajdowały się twierdzenia,

¹⁴ Z. Pawłowicz, *Leksykon Kościołów, ruchów religijnych i sekt w Polsce*, Częstochowa 2008, s. 154–155.

¹⁵ A. Tokarczyk, *Trzydzieści wyznań*, s. 178–179; tenże, *Czterech jeźdźców Apokalipsy*, s. 105–106.

¹⁶ A. Zwoliński, *Nowoapostolskie sekty*, w: *Encyklopedia końca świata*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009, s. 272–274.

iż Jezus niebawem powróci na ziemię. Twierdzili, iż wydarzy się to do czasu, zanim umrze ostatni z ich dwunastu apostołów. Mieli oni przygotować ich grupę religijną oraz cały świat na eschatologiczną apokalipsę i paruzję, dlatego powinni jeszcze żyć w chwili powrotu Jezusa Chrystusa na ziemię. Ostatni ich apostoł wybrany w 1835 roku – Francis Valentine Woodhouse (ur. 1805) zmarł w 3 lutego 1901 roku w wieku 96 lat, więc praktycznie oczekiwali nieprzerwanie paruzji Jezusa od 1836 r. do 3 lutego 1901 roku¹⁷. Jednak szczególnie czekali na ponowne przyjście Jezusa Chrystusa na ziemię w 1885 roku¹⁸. Po śmierci poszczególnych apostołów, to grono nie było już uzupełniane, a po zgonie ostatniego z nich w 1901 roku zaprzestali udzielania święceń i bierzmowania, a tym samym ustała ich działalność misyjna i przestali się rozwijać liczebnie¹⁹.

W Niemczech w latach 60. XIX wieku oderwała się od Katolickiego Kościoła Apostolskiego pewna grupa wiernych, znana dziś jako Kościół Nowoapostolski (*Neue Apostolische Kirche* – NAK; *New Apostolic Church* – NAC)²⁰. Denominacja ta porzuciła tradycyjną liturgię przypominającą katolicką i inne zwyczaje nawiązujące do katolicyzmu oraz uprościła swoje nabożeństwa, wprowadzając doktrynę kalwińską. Jednak nadal chrzcili dzieci i nie traktowali komunii jako jedynie symbolu. Uznają trzy sakramenty: chrzest, święta wieczerza (komunia) i święte pieczętowanie (bierzmowanie). Uważają się za jedynych prawdziwych chrześcijan, a do innych posiadają negatywny stosunek, co świadczy o występowaniu u nich cech sekciarskich. Sama nazwa „nowoapostolski” ma oznaczać, iż ich denominacja została na nowo powołana do istnienia od czasów apostołskich, czyli od II do XIX wieku, kiedy powstała – ich zdaniem – nie istniał prawdziwy Kościół i nie istnieli prawdziwi chrześcijanie. Według tego, co nauczają, posługa ich kolegium apostołów jest niezbędna dla osiągnięcia zbawienia, a apostołowie jako jedyni na ziemi posiadają władzę odpuszczania grzechów i chrzczenia Duchem Świętym. Dodatkowo wierzą, iż Chrystus kieruje światem przez ich apostołów. Jeden z przywódców tego wyznania Johann G. Bischoff (1871–1960) w Boże Narodzenie 1950 roku stwierdził, że Jezus Chrystus przyjdzie jeszcze za

¹⁷ J. Kracik, *Trwogi i nadzieje końca wieków*, Kraków 1999, s. 188; <http://www.abhota.info/end2.htm> (17.07.2020); https://kikezekahulyek.fandom.com/wiki/A_Világvégek_listája (29.09.2020); W. Łaszewski, *Nadchodzi kres. Mistyczne wizje końca świata*, Warszawa 2016, s. 18; http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_dates_predicted_for_apocalyptic_events#cite_note-pbs-2 (15.04.2013); https://pl.frwiki.wiki/wiki/Liste_de_prédiction_de_la_fin_du_monde#Autres_prédiction_de_la_fin_du_monde (22.11.2022); https://en.wikipedia.org/wiki/Predictions_and_claims_for_the_Second_Coming (01.11.2022); https://pl.frwiki.wiki/wiki/Église_catholique_apostolique (11.11.2022).

¹⁸ S. Piekarski, *Prawdy i herezje. Encyklopedia wierzeń wszystkich ludów i czasów*, Warszawa 1930, s. 184.

¹⁹ A. Zwoliński, *Nowoapostolskie sekty*, w: *Encyklopedia końca świata*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009, s. 272–273; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ирвингиане> (11.11.2022); (ec), *Katolicki Kościół Apostolski*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F. L. Cross, Warszawa 2004, t. I, s. 1133.

²⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Neuapostolische_Kirche (11.11.2022).

jego życia, czyli, że nastąpi to w czasie od 25 grudnia 1950 do 6 lipca 1960 roku. (potem dokładnie wskazywał 1954 r.). W Polsce liczą około pięć tysięcy wyznawców (głównie na Mazurach), z centralą w Gdyni – wydają tu czasopismo „Nasza Rodzina”. Na świecie liczą rzekomo jedenacie milionów wyznawców (niektórzy mówią tylko o 900 tys. w 25 tys. zborach). Siedzibą ich apostoła głównego jest Dortmund w Niemczech. Francuski organ rządowy zajmujący się sektami w swoim raporcie z 1995 i 1997 roku uznał tę denominację za sektę; podobnie uczyniła belgijska komisja parlamentarna w 1997 roku²¹. Kościół Nowoapostolski jest także zaliczany przez polskich autorów do sekt o charakterze millenarystycznym (sekt nowoapostolskie)²².

Istnieją także inne grupy nowoapostolskie: Zjednoczony Kościół Apostolski (*United Apostolic Church* – UAC) lub Zjednoczenie Apostolskie Chrześcijan (do 1957 r. używali nazwy Wspólnota Apostolska); Kościół Staroapostolski (*Old Apostolic Church* – OAC), który posiada dwa i pół miliona wyznawców i głosi, że „powrót Jezusa Chrystusa już się dokonał”; Reformowany Kościół Staroapostolski (*Reformed Old Apostolic Church* – ROAC), zwany też Reformowanym Kościołem Apostolskim i Reformowaną Apostolską Wspólnotą (w 1965 roku w Niemczech liczył około dziesięć tysięcy wyznawców i posiadał centralę w Dreźnie); Ogólnochrześcijańska Misja Apostolska (*Allgemeine Christliche apostolische Mission* – AcaM); Odnowiony Kościół Misji Apostolskiej (*Hersteld Apostolische Zendingkerk; Erneuerte Apostolische Missionskirche*), która powstała w 1897 roku z rozłamu w Kościele Nowoapostolskim w Holandii, a w 1965 roku liczył około dwa tysiące członków; Stolica Apostolska Judy (Apostolstwo Judy – *Apostelamt Juda* – AJ, zwana też: Urząd Apostolski Judy, albo Wspólnota Boskiego Socjalizmu – Apostolstwo Judy, którą założył Julianus Fischera (zm. 1923), a wierzą, że Jezus Chrystus już powrócił na ziemię i przebywa w osobie („w ciele”) ich aktualnego apostoła, zaś zbawiony będzie tylko ten, kto będzie widział w ich apostołach samego Jezusa Chrystusa. Apostolstwo Jezusa Chrystusa (*Apostelamt Jesu Christi*; Stolica Apostolska w Jezusie Chrystusie), także nie oczekuje paruzji Jezusa, ponieważ uznaje, że już powrócił On na ziemię (powstali w 1923 roku poprzez oderwanie się od Stolicy Apostolskiej Judy, a działają w Polsce od lat 50. XX wieku, gdzie liczą około siedemdziesięciu wyznawców, głównie na Dolnym Śląsku)²³.

²¹ J. Misiurek, *Apostolskie wspólnoty*, EK 1, s. 823; https://fr.wikipedia.org/wiki/Église_néo-apostolique (11.11.2022); https://en.wikipedia.org/wiki/New_Apostolic_Church (11.11.2022).

²² A. Zwoliński, *Sekty*, w: *Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009, s. 457; A. Zwoliński, *Nowoapostolskie sekty*, w: *Encyklopedia końca świata*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009, s. 272–273.

²³ A. Zwoliński, *Nowoapostolskie sekty*, s. 274; <https://nl.wikipedia.org/wiki/Apostolischen> (11.11.2022); www.united-apostolic.org (11.11.2022); https://de.wikipedia.org/wiki/Apostelamt_Juda (24.01.2024); https://de.wikipedia.org/wiki/Old_Apostolic_Church (11.11.2022); https://de.wikipedia.org/wiki/Konfessionsgruppe_der_apostolischen_Gemeinschaften (11.11.2022); J. Misiurek, *Apostolskie wspólnoty*, s. 824.

Co znamienne, bardzo wiele z tych, wspomnianych wyżej, poglądów eschatologicznych wyznawanych przez pierwotnych irwingian, a potem ruch nowoapostolski, odnajdujemy obecnie w wierzeniach wielu innych grup wyznaniowych protestanckich lub wywodzących się z niego. Koncepcje te przybierają formę niezmienioną, albo są odpowiednio mniej lub bardziej przekształcone w stosunku do pierwowzoru irwingian. Jednak nie chodzi tu o tradycyjnych protestantów (luteranie, kalwini, anglikanie), ale dotyczy to denominacji wywodzących się z późniejszej tzw. II reformacji (protestantyzm ewangelikalny). Można tu choćby przytoczyć znanych powszechnie świadków Jehowy. Te doktryny eschatologiczne doprowadziły, na przestrzeni historii (począwszy od początków XIX w.), również do wzmożonej tendencji prorokowania i wyznaczania bardzo wielu dat końca świata.

PODSUMOWANIE

Angielskie przebudzenie paruzyjne z I poł. XIX wieku, jako dynamiczne wydarzenie eschatologiczne doprowadziło do wzrostu i odnowienia zainteresowania kwestiami apokaliptycznymi i przebiegiem wydarzeń związanych m.in. z paruzją Jezusa Chrystusa, Sądem Ostatecznym oraz przyszłą Nową Ziemią i Niebem. Na bazie tego przebudzenia eschatologicznego w latach 20–30 XIX wieku powstała także nowa denominacja protestancka i zarazem pierwsza organizacja irwingian – Katolicki Kościół Apostolski, koncentrująca się na kwestiach teologicznych związanych z końcem czasów (powstał on dzięki wysiłkom zwolenników Edwarda Irwinga, a szczególnie Henrego Drummonda). Ruch irwingian przekształcił się następnie w ruch nowoapostolski, którego wiele denominacji istnieje do dziś, a z których największą i najbardziej znaną wspólnotą jest – istniejący także w Polsce – Kościół Nowoapostolski. Te wydarzenia spowodowały zapoczątkowanie albo szerokie upowszechnienie szeregu charakterystycznych dziś doktryn dla eschatologii protestanckiej (ewangelikalnej) – niewidzialna / duchowa paruzja Jezusa Chrystusa; paruzja podzielona na dwa oddzielne etapy; porwanie, wniebowstąpienie wierzących – świętych jeszcze przed okresem Wielkiego Ucisku – pretrybulacjonizm; oraz tzw. syjonizm chrześcijański – który oznacza (1) wiarę w konieczność przywrócenia państwa Izrael i odbudowania Świątyni Jerozolimskiej przed paruzją Jezusa Chrystusa, a także (2) teologię dwóch przymierzy oddzielnych dla żydów i chrześcijan, dzielącą lud Boży na dwa oddzielne typy zbawionych (co stało się podstawą dla dyspensacjonalizmu). Te koncepcje zostały następnie przejęte i zazwyczaj zmodyfikowane przez kolejne nurty i kierunki protestanckie. Najpierw przez darbystów (ruch braterski, zwany ruchem wolnych chrześcijan – stworzony m.in. przez Johna Nelsona Darby'ego, 1800–1882), potem millerystów (zapoczątkowanych w USA przez Williama Mil-

lera, 1782–1849), którzy po 1844 roku (po tzw. Wielkim Rozczarowaniu w związku ze słynnym fałszywym proroctwem końca świata przewidzianym na ten rok) rozpadli się na różne kierunki adwentystów. J. N. Darby stworzył na bazie tych poglądów spójny system zwany dyspensacjanalizmem, który w zasadzie był odnowieniem starych eschatologicznych wierzeń premillenarystycznych, dlatego zwany jest także premillenaryzmem dyspensacjonalistycznym. Dyspensacjonalizm ostatecznie stał się poglądem dominującym wśród wielu denominacji ewangelikalnych w początkach XX wieku. W latach 70. XIX wieku niektóre z tych eschatologicznych doktryn zostały przejęte za pośrednictwem adwentystów i odpowiednio modyfikowane przez ruch tzw. badaczy Pisma Świętego, który zainicjował Charles Taze Russell (1852–1916). Główna część ruchu badackiego w 1931 roku przyjęła nazwę „świadkowie Jehowy”, ale nadal istnieją także inne ich denominacje powstałe w wyniku wielu rozłamów w ich pierwotnym ruchu (np. wolni badacze Pisma Świętego, epifaniści). Denominacje badackie powszechnie uchodzą za ugrupowania sekciarskie. Można więc postawić tezę, iż – jak się wydaje – główne zręby eschatologicznych doktryn świadków Jehowy zostały przeniesione na ich grunt z czasów angielskiego przebudzenia paruzyjnego z I połowie XIX wieku. Natomiast pośrednim pasem transmisyjnych dla tych poglądów byli irwingianie (potem ruch nowoapostolski), darbyści, także milleryści oraz wykształceni z nich adwentyści i ostatecznie ruch badaczy Pisma Świętego. Główna idea czy oś poglądów świadków Jehowy i innych denominacji badaczy Pisma Świętego, a także niektórych – powstałych od nich wcześniej – nurtów adwentystów, opiera się o różne kalendarze eschatologicznych wydarzeń minionych i przyszłych, które zwane są „chronologiami biblijnymi” lub „chronologiami zbawienia”. Każda denominacja posiada swoją ich wersję. Zbudowane są one na konkretnych datach, kiedy miały zajść określone i rzekomo bardzo ważne wydarzenia z historii ludzkości, ale ich fundamentem są omówione wyżej poglądy eschatologiczne wywodzące się od irwingian, które omówiono wyżej. Te chronologie biblijne zmierzają do ustalenia ścisłej daty paruzji Jezusa Chrystusa i innych wcześniejszych dat eschatologicznych, które mają dopiero nastąpić. Jest to w istocie próba wyznaczania, przewidzenia dokładnego czasu „końca świata”. Te chronologie biblijne stanowią zasadniczą oś ich wierzeń²⁴. Oczywiście że początki, korzenie tych eschatologicznych koncepcji można dostrzec już o wiele wcześniej, bowiem sięgały one do pierwszych anabaptystów ze Szwajcarii z XVI wieku (bracia szwajcarscy, prorocy z Zwickau), co widoczne było także w angielskiej reformacji z XVII wieku, szczególnie u pewnych skrajnych purytanów (sektą kwintomonarchian, zwanych też „piątą monarchią”), a potem w ideach Pierwszego Wielkiego

²⁴ C. O. Jonsson, *Kwestia czasów pogan. Krytyczna analiza chronologii Świadków Jehowy*, Gdynia 2002, a także wersja szersza: C. O. Jonsson, *The Gentile Times Reconsidered*, Atlanta 2004.

Przebudzenia (1733–1740) w Nowej Anglii²⁵. Jednakże dopiero w angielskim ruchu paruzyjnym z I poł. XIX wieku i u irwingian wystąpiły one z dużą intensywnością, a następnie zostały przejęte najpierw przez ruch darbystów (ruch braterski, wolnych chrześcijan) i przekształciły się w dyspensacjonalizm, a potem przez millerytów i niektórych adwentystów, następnie przez badaczy Pisma Świętego i ostatecznie świadków Jehowy.

Bibliografia

(ec), *Katolicki Kościół Apostolski*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F. L. Cross, Warszawa 2004, t. I.

(tm), *Irving Edward*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F. L. Cross, Warszawa 2004, t. I.

McGinn B., *Antychryst. Dwa tysiące lat fascynacji człowieka złem*, Warszawa 1998.

Bednarski W., *J. A. Bengel – fałszywy prorok i prekursor Adwentystów Dnia Siódmego*, <https://www.apologetyka.info/inne-tematy/j-a-bengel-faszywy-prorok-i-prekursor-adwentystow-dnia-siodmego,1576.htm> (11.11.2023);

Bednarski W., *Jak w Towarzystwie Strażnica 'rodziła się' koncepcja niewidzialnego przyjscia Chrystusa i nauka o roku 1914? Historia kształtowania się dwóch najważniejszych nauk świadków Jehowy oraz ich chronologii biblijnej*, Gdańsk 2020.

Bednarski W., *Kalendarium wydarzeń i oczekiwań*, w: *Jak w Towarzystwie Strażnica 'rodziła się' koncepcja niewidzialnego przyjscia Chrystusa i nauka o roku 1914*, <https://piotrandryszczak.pl/narodziny1914/narodziny-1914-23.html> (22.12.2022).

Czaykowski K., *Koniec wojny, koniec świata i złote czasy proroków*, „Przegląd Powszechny” 1916, nr 131, s. 200, <http://docplayer.pl/42177879-Moskwa-ustepz-wiekszej-calosci-i-finno-slowianie.html> (21.10.2021).

Czy apostołowie zapowiadali datę powtórnego przyjscia Chrystusa?, „Słowo Nadziei” 1993, nr 23, http://www.sn.org.pl/files/sn/SN_23. Kiedy powroci Jezus. pdf (18.08.2020);

Heinz H., *Wiara, władza, pycha. Kościół rzymskokatolicki w historii i prorocztwie*, Warszawa 2017.

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_dates_predicted_for_apocalyptic_events#cite_note-pbs-2 (15.04.2013).

²⁵ I. Kamiński, *Historia „końców świata” oraz przepowiednie. Apokaliptyka w datach, czyli kiedy koniec? (część druga – XII–XVII w.)*, Poznań 2021, s. 130–132, 158–162.

- <http://nederlands.skepdic.com/doemvoorspellingen.htm> (29.09.2020).
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_voorspellingen_van_het_einde_van_de_wereld (20.04.2013).
- <http://rodzinakatolicka.pl/rozdzial-drugi-znaki-konca-swiata-cz-1/> (08.08.2020).
- <http://www.abhota.info/end2.htm> (17.07.2020).
- <http://www.sullivan-county.com/news/mine/jazz.htm> (29.09.2020).
- <http://www.sullivan-county.com/nf0/y2k/ccon.htm> (29.09.2020).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Apostelamt_Juda (24.01.2024).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Konfessionsgruppe_der_apostolischen_Gemeinschaften (11.11.2022).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Neuapostolische_Kirche (11.11.2022).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Old_Apostolic_Church (11.11.2022).
- https://en.wikipedia.org/wiki/New_Apostolic_Church (11.11.2022).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Predictions_and_claims_for_the_Second_Coming (01.11.2022).
- https://fr.wikipedia.org/wiki/Église_néo-apostolique (11.11.2022).
- <https://healingandrevival.com/BioEIrving.htm> (22.12.2022).
- https://kikezekahulyek.fandom.com/wiki/A_Világvégek_listája (29.09.2020).
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Apostolischen> (11.11.2022).
- https://pl.frwiki.wiki/wiki/Église_catholique_apostolique (11.11.2022).
- https://pl.frwiki.wiki/wiki/Liste_de_prédictions_de_la_fin_du_monde#Autres_prédictions_de_la_fin_du_monde (22.11.2022).
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ирвингиане> (11.11.2022);
- <https://www.stephensizer.com/articles/irving1.html> (04.04.2024).
- Hurter H., *Compendium theologiae dogmaticae in usum studiosorum theologiae*, Oeniponte 1900, t. III, <https://archive.org/details/theologiaedogmat19033hurt/page/648/mode/2up?view=theater> (22.11.2022).
- Jonsson C. O., *Kwestia czasów pogan. Krytyczna analiza chronologii Świadków Jehowy*, Gdynia 2002.
- Jonsson C. O., *The Gentile Times Reconsidered*, Atlanta 2004.
- Kamiński I., *Historia „końców świata” oraz przepowiednie. Apokaliptyka w datach, czyli kiedy koniec? (część pierwsza – do końca XII w.)*, Toruń 2020.
- Kamiński I., *Historia „końców świata” oraz przepowiednie. Apokaliptyka w datach, czyli kiedy koniec? (część druga – XII–XVII w.)*, Poznań 2021.
- Katschthaler J., *Theologia dogmatica catholica*, Ratyzbona 1888, t. 4, <https://books.google.pl/books?id=0dJAAAAAYAAJ&pg=PA421&dq=Braunbon+1711&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwinxcrystj1AhXjkYsKHxIzAqAQ6AF6BAgHEA1#v=onepage&q=Braunbon%201711&f=false> (21.10.2021).
- Kracik J., *Trwogi i nadzieje końca wieków*, Kraków 1999.
- Łaszewski W., *Nadchodzi kres. Mistyczne wizje końca świata*, Warszawa 2016.
- Łyko Z., *Geneza współczesnego adwentyzmu*, Warszawa 1979.
- Misiurek J., *Apostolskie wspólnoty*, EK 1.

Negru C., *A History of the Apocalypse*, Raleigh 2018, <https://books.google.pl/books?id=F5K4DwAAQBAJ&pg=PA466&dq=kirk+nelson+end+of+world+apocalypse> (02.02.2020).

Pawłowicz Z., *Leksykon Kościołów, ruchów religijnych i sekt w Polsce*, Częstochowa 2008.

Piekarski S., *Prawdy i herezje. Encyklopedia wierzeń wszystkich ludów i czasów*, Warszawa 1930.

Tokarczyk A., *Adwentyzm. Mały słownik*, Warszawa 2009.

Tokarczyk A., *Czterech jeźdźców Apokalipsy*, Warszawa 1988

Tokarczyk A., *Koniec świata*, w: *Adwentyzm. Mały słownik*, red. A. Tokarczyk, Warszawa 2009.

Tokarczyk A., *Protestantyzm*, Warszawa 1980.

Tokarczyk A., *Trzydzieści wyznań*, Warszawa 1987.

www.united-apostolic.org (11.11.2022);

Ziółkowski M., *Koniec świata. Eschatologia tom 3*, Sandomierz 2015.

Ziółkowski M., *Śmierć i sąd. Eschatologia tom 1*, Sandomierz 2015.

Zwoliński A., *Encyklopedia końca świata*, Kraków 2009.

Zwoliński A., *Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych*, Kraków 2009.

Zwoliński A., *Nowoapostolskie sekty*, w: *Encyklopedia końca świata*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009.

Zwoliński A., *Sekty*, w: *Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych*, red. A. Zwoliński, Kraków 2009.

Żuk L., *Chrześcijańskie sekty, herezje i Kościoły*, Wrocław 2002.